

АЛҚА МӘЖІЛІСІ
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

«ҚАРЛЫҚ» ЭТНОНИМИ МЕН ЭТНОСЫ АРАҚАТЫНАСЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Сыздықов С.М., ҚР ҰҒА құрметті Академигі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан

Белгілі бір этникалық қоғамдастықтың этнонимі мен этносы арасындағы қатынасты зерттеу өте күрделі де қажетті мәселе. Бұл ретте, әр халықтың ежелгі ру-тайпалары мен тайпалар бірлестігін, мемлекет пен халықтардың қалыптасуына дейінгі тарихи кезеңдерін жүйелі және сабақтастықта қарастырудың ерекше мәні бар. Ортағасырлық Орталық Азиядағы саяси-этникалық процестердің шым-шытырық күрделі түйіндерін шешуде этноним мен этностың әр тарихи кезеңдерге байланысты арақатынасын анықтаудың маңызы зор. Бұл ретте Ю.А.Зуевтің "біз көбінесе этнонимнің тарихын қарастырамыз да, оның иелерінің тарихына көңіл бөлмейміз" [1, 113 б.] деп айтқаны орынды.

Қарлықтардың VII-VIII ғасырларда Алтай мен Тарбағатайда "үш қарлық" этнонимімен тарих сахнасына шығуы, ал VIII-X ғасырларда Жетісу өңірі мен Сырдарияның орталық бөлігіндегі қарлықтардың үстемдігі мен қарахандар әулеті тұсындағы және одан кейін, моңғол шапқыншылығы мен олардың ұлыстары кезеңдеріндегі "қарлық" этносы мен этнонимінің арақатынасы біркелкі болмай өзгеріп отырды. Алайда қандай да болсын халықты этникалық тұрғыдан қарағанда этноним мен этнос арасындағы белгілі бір дәрежеде тұрақты сәйкестікті де естен шығаруға болмайды.

Жоғарыда айтылғандар белгілі бір заңдылыққа бағынады. Ғасырлар тереңіне шегінген сайын этноним мен этнос сәйкестігі арта түссе, керісінше, қазіргі заманға жақындаған сайын түрлі тарихи кезеңдерде құрамына жаңа компоненттердің енуіне байланысты этнос түбірлі өзгеріске ұшырауы да мүмкін. Нәтижесінде этнонимнің алғашқыда берген мазмұны кейін өзгеріп, ол енді жаңадан қалыптасқан этникалық қоғамдастықтың атауына айналады. Сонымен қатар, этникалық қоғамдастықтың ыдырауы кезінде оның кейбір бөліктері бұрынғы атауды бүтіндей сақтап қалуы да тарихта жиі кездеседі. Алайда, ол атау ендігі жерде жаңа, тар мағыналық сипат алуы мүмкін. Мысалы, Югославиядағы словендерді, Чехословакиядағы словактарды т.б. айтуға болады.

IX ғасырдың екінші жартысы мен X ғасырдың бірінші жартысында Орталық Азияда кеңінен тараған "қарлық" этнонимі қарахандар әулеті тұсында оның құрамындағы басты тайпалардың өз атымен (чигил, яғма т.б.) жеке дара бөлінін шығып, ірі күшке айналуы нәтижесінде жаңа, тар мағынаға ие болды. Бұған айқын дәлел ретінде 1129, 1137-жылдардағы Мауреннахрда болған қарулы қақтығыстарда тек хан әскерінің ғана қарлықтар болып аталуын айтуға болады.

Қарлықтардағы этникалық қоғамдастықтың дамуында әлеуметтік-потестарлық ("Potestar" - латынша «билік») ұйымның рөлі зор болды. Бұл жағдайда әлеуметтік-потестарлық ұйымды қарлықтарды таза ру-тайпалық одақтар қоғамынан мемлекеттік-саяси ұйымға өткізуші көпір ретінде санауға болады. Алайда қарлықтар қоғамында әуел бастан-ақ саяси- басқару ұйымының қалыптасуы олардың шаруашылықты жүргізу ерекшелігіне тікелей байланысты еді. Сондықтан қарлықтардың әр тарихи кезеңдерде қалыптасқан шаруашылық-мәдени түрлілігі мен оған этникалық қоғам түрлерінің сәйкестігіне және олардың ерекшеліктерін қарастыру қажет.

Алтай мен Тарбағатайдағы ортағасырлық түркі ру-тайпалардың бір орталыққа бірікпей өмір сүру дәстүрін, олардың географиялық орналасуы мен шаруашылық әдістерінің ерекшелігінен, яғни саяси және әлеуметтік жағдайларынан іздестіру қажет. Бұл орайда

Л.Н.Гумилевтің пікірі ойға қонымды. Оның айтуынша, Тянь-Шань етегі мен Тарбағатайдағы көшпелілердің малды жайлауға, яғни таулы жайылымға шығарғанда әр ру-тайпа тар сай-шатқалдармен көтеріліп, жеке-жеке қоныстанды. Шаруашылықты осылай жекеленіп жүргізу, олардың саяси құрылымдарына да ықпалын тигізді. Хандықтың орнына тайпалық одақтар қалыптасты.

Қарлықтар бірлестігі жоғарыда айтылғандай, шаруашылық әдістерін қолданғандықтан біртұтас хандық құра алмай, тайпалық одақ түрінде қала берді. Ал олар VIII ғасырдың екінші жартысы мен IX ғасырда Алтайдан Жетісуға келіп, Орта Азияда үстемдік еткен кезде шаруашылықтағы келелі өзгерістер қарлық көшпелілерінің көп бөлігінің отырықшылыққа айналуына ықпал етті.

Жалпы, IX-XII ғасырларда Орта Азияда, Жетісуда және Оңтүстік Қазақстанда қалалардың өсуі мен отырықшылық мәдениеттің күрт өркендеуі байқалады. Ал көшпеліліктің өзі бұл жағдайда жартылай отырықшылық, қалалық мекендердің көбеюі т.б. сияқты белгілері бар үшінші сатыдан өтті. Оған айқын дәлел ретінде тайпа аттарының қала және қалашықтарға берілгенін көруге болады. IX-X ғасырларға жататын жазба деректерде орташа көлемдегі қала - "Қарлық", "кішкене қалашық — "Жікіл", қалашық "Яғма" және т.б. туралы айтылады.

Қарлықтар қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық күрделі процестердің басталғандығын "Худуд ал-алам" шығармасында: кейбір қарлықтар — аңшылар, кейбіреулері жер өңдеушілер, ал тағы бір бөлігі — малшылар,- деп хабарлауынан көреміз. Ал қарахандар әулеті тұсында көшпелілер мен жер өңдеушілер арасындағы әлеуметтік жіктелістің күшейгендігі соншалық, олар өздерінің жайылымдық және егістік жерлерін бір-бірінен қорғау іс-шараларын жүзеге асырды. X-XII ғасырлардағы қарахандар әулеті тұсында коммундациялық институттардың кеңінен таралуы осының айғағы еді. X ғасырда-ақ, Испиджаб аймағындағы егістіктерді шапқыншылықтан қорғау үшін дуалдар тұрғызылғаны жазба деректерде жиі кездеседі.

Қарахандар әулеті тұсындағы әлеуметтік қатынастардың барған сайын дамуы, яғни икталық жер иеленудің шығуы мен олардың жеке меншік ретінде мұралыққа қалдырылуы және коммундациялардың кенеюі, қарлық конфедерациясындағы қауымдарды одан әрі жіктей түсті. Осындай әлеуметтік жіктелістің күшеюі отырықшылыққа көшкен қарлықтардың бір бөлігін ірі икталық иелігі бар феодалдарға айналдырды да "әлсіз" бөліктерін коммундация жүйесіне кіргізді, не болмаса қала және қала маңында ұсақ-түйек сауда-саттық немесе қолөнермен айналысушылар қатарына қосты. Ал көшпелілер бөлігінде мұндай әлеуметтік қатынастың болмауы олардың арасындағы жіктелісті кешіктірді. Мұндай жағдайда "қарлық" этнонимінің қандай күйге ұшырайтынын қарастырып көрелік. Қарлықтардың отырықшылыққа көшкендері белгілі бір жаңа әлеуметтік статусқа ие болды да соған байланысты өзіндік, удельдік әулет атымен, ал коммундацияға кірсе, соның күшті әулетінің атымен атала бастады. Тек көшпелілері ғана бұрынғы ру - тайпалық құрылымын өзгертпегендіктен сол бұрынғы "қарлық" этнонимін сақтап қала алатын еді.

Қарлық" этнонимінің көшпелілерде сақталынып қалуына тағы бір себеп, ол қарахандар әулетінің және ірілі - ұсақты удельдік билеушілердің әскер ұстауымен байланысты еді. Қарахандар әулеті тұсында әскердің негізгі бөлігі мен қолбасшылар көшпелілерден құралды. Қызмет жасағандары үшін оларға икталық иелік берілгенімен мәңгілік меншікке қалдырылмады. Сондықтан олар икталық жүйені одан әрі дамытып, мұралық меншікке айналдыруды көздеді. Бұл үрдіс XI ғасырда басталып, XII ғасырда күшейе түсті. Алайда, иктаның бұлай дамуы қарахандар мемлекетінде сепаратистік қозғалыстың күшеюіне әкеліп соғатын еді. Сондықтан Қарахан әулеті иктаның өз әскері арасында дамуына қарсы болды және оған тиым салып отырды. Оған мысалға Қарахандар иктадарларының құқығы жөнінде Низам ал-Мүліктің халықтан тек заңды түрдегі салықты ғана жинап, басқа мүлкіне тиіспеу керек, ал халық және патшалық — сұлтандарға ғана тиесілі деген сөздері дәлел [2,34 б.]. Мұның өзі хан, сұлтан мен ірі удельдік иеліктердің иелерінен құралған Қарахан әулетінің билеушілері мен әскер және әскер басыларының

арасында қайшылықтар туғызды. Мұның ақыры кейде әскер арасындағы көтерілістерге ұласып отырды. Шынында да қарлықтардан немесе шігілдерден құралған әскерлердің Қарахандар әулетінің билеушілеріне қарсы көтерілістері икталық жүйенің одан әрі мұралық меншікке қалдыру үшін күрестің күшейген уақытына, яғни XI -XII-ғасырларға сай келеді. 1130, 1137-1141, 1158 және 1164 жылдардағы Қарахандар әулеті мемлекетіндегі қарлық әскері мен оның қолбасшыларының көтерілістеріне жеке меншік, қызмет ету статусы және жер мәселелері себеп болғаны мәлім. Алайда, Қарахандар әулетінің билеуші хандары олардың құқықтарын шектеуге тырысып бақты. Оны 1158-59 жылдардағы кидан өміршісі Гурханның өзіне бағынышты Самарқанд билеушісінен қарлықтарды қарусыздандырып, олардың отырықшылықпен айналысуы үшін Қашғарға жер аударуын талап етуінен көруге болады.

Сөйтіп, Қарахандар әулеті билігінің соңғы кезеңінде шаруашылықты жүргізу әдістерінің күрделілігі мен мемлекеттің ішкі саяси-әлеуметтік жіктелуі, селжұқтар мен қарақытайлардың сырттан килігіп, араласуы және діни қоғамдастықтарға бөлінуі орын алды. Нәтижесінде, дараланып шыққан көшпелі қарлық иеліктері: Қаялық, Алмалық, Хазар - қарлықтары болып, "өзіндік" этнонимге ие болды.

Жалпы этнонимикалық саралау әдісін қолдана отырып, "қарлық" этнонимінің тарихи кезеңдерге байланысты өзгерістерін анықтауға болады. Қарлықтардың алғаш тарих сахнасына шығу кезеңінде (VII-VIII ғғ.) "үш қарлық" болып аталуы саяси-географиялық этноним ретінде көзге түседі. Өйткені олардың орналасу географиясына байланысты "тау етегіндегі немесе қырды жайлағандар" мағынасын беретін "қарлық" атауы сыртынан берілген болса, үш тайпаның саяси одаққа бірігуіне байланысты "үш қарлық" атанып, жазба деректерде кездеседі.

Ал қарлықтардың күшейіп, түргештерден кейін Орталық Азияға үстемдік ету кезеңінде (VIII ғас. II-ші жартысы — X ғас.) жергілікті ру-тайпаларды өзінің құрамына кіргізіп, саяси билікті қолына алған соң, қарахандар әулеті тұсында күрделі шаруашылық, әлеуметтік және саяси процестерге байланысты қарлық этнонимі бірте-бірте тарылып, тек өзгере қоймайтын дәстүрлі шаруашылықпен, яғни көшпелі мал шаруашылығымен айналысушылардың және солардан шыққан удельдік кінәздіктер мен хандардың әскеріне берілетін атауға айнала берді. Ал Қарахандар әулетінің билігі әлсіреп, мемлекеті ыдырай бастаған заманда сол атаумен бөлініп, жеке кінәздіктер құрған қарлық иеліктері "қарлық" этнонимін "өзіндік этнонимге" айналдырды. Моңғол шапқыншылығы кезеңінде қарлықтар өзіндік этнониммен аталып, Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының жорықтарына қатысты. Бізге белгілі бір этникалық қауымдастықтың ыдырауына байланысты оның кейбір жекелеген бөліктерінің бұрынғы атауды тар мағынада сақтап қалу мүмкіндігі бар екені белгілі. Бұл құбылыстың әсіресе сол ыдыраған этникалық қоғамдастықтың географиялық тұрғыдан шеткі аймақтарында көрініс береді.

Белгілі бір дәрежеде жоғарыда айтылған құбылыстар "қарлық" этнонимінің де Қарахандар әулетінің пайда болуы қарсаңында сол мемлекеттің негізін құрушы, біріктірушілердің аты болса, кейін ол мемлекет ыдырағанда оның шеткі аймақтарында кінәздік құрған бөліктерінде (Қаялық, Алмалық, Хазар қарлықтары) өзіндік этноним ретінде сақталуымен қайталанды.

«Қарлық» этнонимінің мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшырауына қарахандар әулеті тұсындағы халықтардың наным-сенімдері тұрғысынан жіктеліп, діни қоғамдастықтардың қалыптасуы да үлкен ықпалын тигізді. Қарлық конфедерациясындағы тайпалар сол кездегі белгілі бір діни қауымдастыққа кіргені жазба деректерде жиі кездеседі. Қарлықтардың билігі тұсында Орта Азияда христиандық, буддистік, манихейлік және ислам діндері кеңінен тарады, ал Қарахандар әулетінде ислам мемлекеттік дінге айналды. Қарлық конфедерациясындағы тайпалар мен соғдылықтар, қала тұрғындары араласып, белгілі бір діни қауымдастыққа бөлінді. Нәтижесінде олар жаңа атауларға, яғни этнонимдерге ие болды. Мысалы, оғыздар мен қарлықтардың исламды қабылдаған бөлігінің "түркмен" болып аталуы осының айғағы. Қаладағы және қала маңындағы қарлық тайпаларының белгілі бір дінге,

оның ішінде әсіресе исламға енуі олардың отырықшылыққа көшуімен бірге жүрді. Қарлықтардың Құлан қаласында мұсылмандар болып, жер өңдеумен айналысатындықтары туралы хабар осыған дәлел [3,97 б.].

Қарахандар әулетінің мемлекетінде метаэтникалық дәрежедегі бірігу үрдісі этно-әлеуметтік нысанда көрінеді. Қарахандар мемлекеті ірі әлеуметтік-саяси құрылым бола отырып, өткенде жеке әлеуметтік организм көлемінде қалыптасқан, пайда болу тұрғысынан біршама өзгешелігі бар этникалық қоғамдастықтарды да "ішіне" алған-тын. Мұндай бірлестік айқын көрінген мәдени ерекшелігімен ғана емес, сонымен қатар толығымен бір мемлекет ішіне кіргендіктен де олардың әрқайсысын этно-әлеуметтік организм ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осындай этникалық қатынасқа негізделген құрылым толық "орғаникалық бүтіндікте" бола алмайды. Сондықтан мұндай полиэтникалық, бірақ этноаралық интеграция үрдісі анық көрінген құрылымға "метаэтно-саяси" терминін қолдану орынды. "Метаэтникалық қоғамдастық" терминін кіргізуші ғалымдар оның екі ерекшелігіне баса назар аударады: 1) метаэтникалық қоғамдастық — этностардың жиынтығы. 2) өтпелі, өзгеру жағдайындағы қоғамдастық. Сөйтіп, метаэтно-саяси қоғамдастық Қарахандар мемлекетінде бір жағынан этноаралық интеграция үрдісін байқатса, екінші жағынан, бұл қоғам ішіндегі этникалық құрылымдардан бөлініп шығуын да көрсетеді.

Қарахандар әулеті тұсында қарлықтар саяси тұрғыда, алғашқыда этноаралық интеграция үрдісінде басты рөл атқарса, кейіннен, бөлініп шығу процесін басынан кешірді. Моңғол шапқыншылығы мен Шыңғыс хан ұрпағының ұлыстары кезінде қарлықтар жеке хандық ретінде көрінеді. Сөйтіп, қарлық этнонимі ендігі жерде хандық дәрежеде пайда болған саяси-потестарлық функциялы этникалық қоғамдастық мәнге ие болады.

Сонымен қорыта келгенде, V- XIII ғасырлар аралығында қарлық этносының бірнеше даму кезеңдерінен өткенін байқаймыз:

1. V - VI ғасырларда Ішкі Азияда қарлықтар өзінің басты тайпасы — "було" атымен, этникалық дамудың ғұндық кезеңінің бір конгломераттық кезінісі ретінде бөлініп шыққан деуге негіз бар. Оған дәлел ретінде Суй әулетінің тарихында (581-618 жж.), яғни V ғасырдың орта шеніне байланысты жылнамада Алтайдың етегінде мекендеген бұлақ (було) тайпасы туралы хабарын келтіруге болады.

2. VII-VIII ғасырларда үш тайпадан құралған "үш қарлық" бірлестігі атауымен Түрік қағанаты үстемдігіне қарсы күресушілердің бірі болды. Бұл кезде қарлық құрамына бұлақ, шігіл және ташлы тайпалары кіргені белгілі.

3. VIII ғасырдың ортасынан бастап қарлықтар батысқа жылжып, бұрынғы "Он оқ" елі мен" түргештердің ру-тайпаларын біріктіріп, конфедерация құрады. Осы кезеңде қарлық бірлестігінің құрамында тоғыз ру-тайпалық топ болғаны мәлім.

4. IX-X және XI ғасырларда қарлық конфедерациясындағы тайпалар өзара және көршілес орналасқан оғыз,яғма,тохси және соғдылармен үздіксіз этно-саяси қарым-қатынаста болды.

5. XII-XIII ғасырларда қарлықтар Қарахандар әулеті мемлекетінің ыдырауына байланысты жеке хандықтар құра бастағанда моңғол шапқыншылығына ұшырады. Сөйтіп, қарлықтардың өздерінің этникалық дамуында халық болып, қалыптасу процесі моңғол шапқыншылығы салдарынан тежелді. Бұдан былай қарай қарлық қоғамы өзіндік даму жолымен емес, бөліну, басқа түркі тілдес халықтардың қалыптасуына белсене қатысуымен сипатталады. Бұл кезеңде қарлықтар этникалық дамудың басқа таксономиялық дәрежесінде болды.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Зуев Ю.А.Тамғи лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН Каз.ССР, 1960, т.8.
- 2 Сиасет-наме.Книга о правлении зира XI столетия Низам ал-Мулька. Перевод в изучение памятника и приме-чания проф. Б.Н. Заходера. – М-Л., 1949.
- 3 Шарденова З.Ж. Архитектурные особенности жилища средневекового Талғара. // Марғуланские чтение (Сб. материалов конференции). – Алма-Ата, 1989.